

УДК 378.22(477.54) «1860/180»

СЕРГІЙ КУЛІШ

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ПІДГОТОВКА ПЕДАГОГІВ У ХАРКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ В 60-Х – 80-Х РР. ХІХ СТ.

Розглянуто проблеми організації педагогічних курсів при Харківському університеті в 60-х – 80-х рр. ХІХ ст., проаналізовано дискусії щодо викладання педагогічних дисциплін, які наклали відбиток на розвиток педагогіки в Україні.

***Ключові слова:** Харківський університет, педагогічні курси, вчителі, педагогіка, дидактика.*

Постановка проблеми. Професійна підготовка педагогів має в Україні глибокі історичні корені. Значну роль у забезпеченні народної освіти педагогічними кадрами відіграв і Харківський університет. Розглядаючи різні часи його діяльності в досліджуваній сфері, зупинимося на 1860-х – 1880-х рр. як найближчому пореформеному періоді, який вирізнявся активізацією суспільства і пошуком нових шляхів соціального прогресу.

Аналіз публікацій. Наше дослідження являє собою самостійний пошук у сфері, яка досі не знайшла належного розкриття в педагогіці. Почасти спираємося на роботи вчених, що протягом досліджуваного періоду працювали в Харківському університеті, урядові документи того часу, що стосуються освітньої галузі, архівні матеріали.

Мета статті – розкрити сторінки історії становлення педагогічної освіти в Україні, що свідчать про зародження і розвиток у кінці позаминулого століття актуальних донині вимог

до професіоналізму вчителя та шляхів їхнього досягнення, а також полемічні питання щодо викладання педагогічних дисциплін, які час від часу виникають і в нових умовах.

Виклад основного матеріалу. 20 березня 1860 року Міністерство народної освіти опублікувало «Положення про педагогічні курси» з 48 параграфів. Вони повинні були готувати «достойних учителів и воспитателей собственно для средних учебных заведений». До них приймали дійсних студентів або кандидатів, причому на історико-філологічний та фізико-математичний факультет – без випробувань, на інші – після вступних іспитів. Від слухачів курсів вимагалася бездоганна моральність і ведення зразкового способу життя [1, с. 1–7]. На педкурсах передбачалося відкрити 7 відділів: російської словесності зі слов'янською мовою і російською історією; латинської словесності зі старожитностями або грецької словесності зі старожитностями; загальної і російської історії, політичної географії; математики й фізики; природничої історії, географії фізичної й математичної; німецької та французької мов. Обов'язковими предметами на всіх відділеннях вважалися педагогіка й дидактика.

Створили педагогічні курси в шести університетах Росії (Санкт-Петербург, Москва, Київ, Харків, Казань, Дерпт). Усього планувалося прийняти на навчання в 1860 р. 127 слухачів, у тому числі 31 – в Київських, Казанських і Харківських курсах. Якщо виникали залишки від фінансових сум, затрачених на курси, керівництво мало право відряджень за кордон на навчання найкращих слухачів [2, с. 193]. У такому разі вони б готувалися там на зайняття професорських посад в університетах.

У 1863 р. професура Харківського університету склала свій проект Статуту про педагогічні курси, однак саме при університеті. У ньому говорилося, що слухачі повинні слухати лекції з базових дисциплін; кожен з відвідувачів педкурсів зобов'язаний був вивчати один чи краще два розряди наук, з обов'язковою педагогією і дидактикою. Педпрактика повинна була складатися з уроків у гімназичній аудиторії, зразкових уроків на теми гімназичного курсу – обов'язково з аналізом помилок і висновками. Важливо було витримати оптимальний обсяг навчання, його поступовість, навчити слухачів сучасним методам викладання. Викладачами на педкурсах рекомендувалися професори університету. Із них професор педагогіки зобов'язаний був щотижня, як і викладач-керівник, читати по півтори години курс педагогіки. Цей проект, звичайно, не було реалізовано, вступив у дію урядовий, як і передбачалося спочатку.

Досить серйозними на педкурсах були кінцеві випробування: твір або інша праця із захистом на колоквіумі, пробні лекції з предметів спеціальності. До попечительської ради подавалися наукова й педагогічна праця, за змістом яких проходив диспут під керівництвом професора педагогіки [3, с. 99]. Саме попечительські ради давали остаточну оцінку педагогічних здібностей кандидатів. Крім того, вони доповідали попечителю про наявні недоліки навчальної системи курсів, пропонували необхідні зміни.

Через кілька років виявилися ті недоліки, що гальмували розвиток педкурсів, не забезпечували потрібної психолого-педагогічної і загальнонаукової підготовки слухачів. Щоб оптимізувати цей процес, керівництво проаналізувало їхню роботу. Виявилось, що практичні заняття на курсах вели лише вчителі гімназій, а в педагогічному комітеті не було жодного професора. Уроки, які слухали чи давали майбутні педагоги, не давали багато користі, бо, як правило, огріхи не виправлялися. Бажаючих стати слухачами педкурсів було мало, тому в 1863 році їх закінчили всього 3 особи. До того ж, на остаточних випробуваннях вони показали надто слабкі знання. Залишилося навчатися четверо, хто отримував стипендію. Своєкоштных студентів не стало зовсім, а одержати місце вчителя після закінчення університету можна було, не відвідуючи курсів. Тому ректорат Харківського університету вважав, що курси необхідно підпорядкувати університету. Усі зацікавлені з історико-філологічного і фізико-математичного факультетів з трьох курсів могли їх відвідувати. Стипендіатів повинно бути не менше тридцять. Доцільно взяти за правило: не призначати вчителями гімназій тих осіб, які не закінчили Харківський університет і педагогічних курсів. Крім того, професорів зобов'язати проводити на курсах теоретичні і практичні заняття. Пропонувалося збільшити кількість професорів-керівників на курсах, саме з них створити педагогічний комітет. Підпорядкувати його вченій Раді університету і проводити там усі випробування.

Незадовільний стан викладання і навчання в гімназіях також негативно впливав на стан з комплектуванням слухачів педкурсів і на їхні успіхи під час навчання. Крім того, біль-

шість російського педагогічного істеблшменту тих років дотримувалася думки про вроженість педагогічного таланту. Вважалося, що останній повинен складатися з наступних природних даних: темперамент, певна сила, швидкість, багатство, складність та різноманіття нервових і психічних процесів, певний склад почуттів та волі. Ідеальним прикладом педагога «від природи» вважався І. Песталоцці – малоосвічений, непрактичний, котрий не вивчав педагогіки, не пройшов ніяких курсів чи семінарів. Не відкидаючи наукових основ педагогіки, більшість університетських викладачів і на початку ХХ ст. не підтримувала ідеї її викладання в університетах. При цьому педагоги посилалися на закордонний досвід, де теоретичне вивчення педагогіки відіграло порівняно другорядну роль.

Існували й інші причини хронічних труднощів, що переживали педагогічні курси. Так, їхнє поповнення значною мірою складали студенти історико-філологічного факультету, а їх було хронічно небагато. Таке становище існувало і в інших університетах. Причина слабого комплектування філологами та істориками була простою: багатопредметність, невисокий престиж професій.

І все ж 23 березня 1865 року Олександр II погодився з точкою зору Міністерства про підготовку вчителів гімназій і прогімназій лише при історико-філологічному і фізико-математичному факультетах. Планувалося більше часу приділяти педагогічній практиці, і вона повинна була тривати майже рік. Значна роль відводилася педагогічним дисциплінам, підвищувалася стипендія. Слухачі відвідували лекції, читали праці з методики викладання, потім звітували перед викладачем. Крім того, вони писали твори з педагогіки, брали участь у диспутах, відточуючи педагогічну техніку (малися на увазі й дослідження, досліди, особливо з природничих дисциплін). Обов'язковими залишалися пробні лекції – не менше двох [4, с. 146].

На жаль, амбітні плани в основному залишилися нереалізованими. Адже кафедра педагогіки ніколи не була вкомплектована повністю в жодному з університетів. Звичайно, через це у слухачів існували прогалини в знаннях. Причина вакансій: магістрам-викладачам платили по 400 рублів на рік, у той же час ад'юнкти на інших кафедрах одержували по 800.

У 1863 р. як у Казанському, так і в Харківському університеті кафедри педагогіки припинили своє існування. Сам предмет педагогіки було передано на кафедру філософії. На засіданні вченої Ради Харківського університету 7 січня 1864 року викладалися причини цього рішення. Більшість членів Ради була впевнена: педагогіка не може викладатися інакше, як у вигляді прикладної науки психології. Тому її треба вести професорам психології з кафедри філософії [5, с. 4].

Між тим існували глибокі і тривалі мотиви для ігнорування педагогічних теорій, культурологічних і культуротворчих елементів у змісті предметів педагогічного спрямування. Досить яскраво і відверто їх висловив у 1860 році відомий учений О. Бодянський. Аналізуючи черговий проект Міністерства, він писав: коли буде існувати кафедра філософії та кафедра загальної словесності, «існування особливої кафедри педагогіки стає недоцільним». На його думку, річне «перебування у будь-якому навчальному закладі викладачем більше навчить майбутнього педагога розуму, ніж усі професори «педагогії з університетських кафедр». Коли б педагогія справді була наукою, а не навичками, що приходять з досвідом, поступово, то кожному професору належало спершу прослухати курс педагогіки, щоб викладати свій предмет.

Надто радикальна думка О. Бодянського межувала з цілком правильною оцінкою тих недоліків, які не давали можливості визнати педагогічну науку необхідним компонентом професійної майстерності. Адже, дійсно, кафедру педагогіки відкрили 5/17 листопада 1850 року насамперед з метою суттєвого поліпшення умов формування креативної особистості, професійної та методичної компетентності майбутніх учителів. Реально ж виходило, що основний акцент у викладанні педагогіки падав на історію виховання та освіти, а такий обсяг знань не міг створити педагога. Практичні ж справи, пробні уроки займали надто мало часу, не досить вимогливо аналізувалися. Логічно, що після таких та аналогічних думок, які поділяла більшість тогочасних університетських викладачів, рішення виключити педагогіку з розряду камеральних наук не викликало протидії [6, с. 321–322]. Раніше, в 1844 р., було відхилено ідею написання магістерських і докторських дисертацій з педагогіки.

Із натуралістичною філософією освіти, яку в другій половині XIX століття представляли в Російській імперії М. І. Пирогов, П. Ф. Лесгафт, К. Д. Ушинський та інші, менш відомі педагоги-теоретики й практики, далеко не всі були згодні. Що стосується ідей П. Ф. Каптерєва, то його наголос на першочерговості самовиховання і саморозвитку, творчої самореалізації не міг бути реалізованим у тодішньому авторитарному суспільстві. У популярному посібнику Ф. Шварца, що вийшов у Санкт-Петербурзі в 1859 р., стверджувалося, що педагогіка – така ж дослідна наука, як фізика, медицина чи суспільне господарство. Дещо пізніше К. Д. Ушинський відстоював думку, начебто педагогіка, як і теорія мистецтва, радше не наука, а мистецтво. Адаже вивчає вона майбутнє, а не минуле чи теперішнє буття. Навпаки, професор філософії П. Д. Юркевич стверджував: педагогіка – це насамперед наука [7, с. 82]. В той же час майбутній професор О. І. Кірпічніков, який слухав у Московському університеті, будучи студентом, його лекції, не був від них у захваті. П. Д. Юркевич на початку 60-х років вечорами читав там педагогіку студентам філологам і математикам III курсу. В основному, за даними О. І. Кірпічнікова, викладений П. Д. Юркевичем матеріал повторював лекції з психології з II курсу. Суто глибоких педагого-дидактичних знань у філософа П. Д. Юркевича бути не могло, тому курсу педагогіки він читав недовго. Хоча він і опублікував посібник з курсу загальної педагогіки, однак на основі лекцій не в університеті, а військовому училищі [8, с. 63]. Добре розуміли значення педагогіки на історико-філологічному факультеті Харківського університету. Недаремно 8 червня 1863р. факультет рекомендував лицей імені О. Безбородка в Ніжині вважати педсемінарією з розширеним викладанням педагогіки та дидактики, «особенного внимания на методологию, организацию практической школы для упражнений педагогов в практическом преподавании». Треба сказати, що в основному до цієї поради поставились прихильно.

Із 1835 року юридично університет не відповідав, як раніше, за стан справ у навчальних закладах округу, але щороку викладачі відвідували гімназії, училища, допомагали порадами вчителям, були присутніми на іспитах, поповнювали бібліотеки навчальних закладів. Скажімо, під час випускних випробувань у гімназіях 1865 року 16 професорів та доцентів Харківського університету побували в усіх гімназіях округу. Наприклад, П. Лавровський у Тамбові слухав відповіді гімназистів з шести предметів. Високі знання демонстрували випускники з німецької, французької, латинської мов і географії, дуже слабкі – з російської історії, посередні – з російської словесності та російської мови [9, с. 14–20].

Дефіцит із кадрами вчителів відчувався і в повітових та початкових народних училищах. У зв'язку з тим, що педкурси при Харківському університеті в основному готували викладачів для гімназій, прогімназій, а найбільш талановиті направлялися до університету, довелося створювати інші педагогічні курси. Зокрема, з 15 квітня 1862 р. при гімназіях створили педагогічні відділи, котрі готували вчителів для приходських училищ. Згодом 23 березня 1865 р. в кожному з п'яти навчальних округів імперії при одному з повітових училищ організували педкурси як тимчасовий захід – готувати вчителів для початкових народних училищ.

Через 4 роки після ліквідації кафедри педагогіки, 27 червня 1867 р., було вирішено закрити педагогічні курси при університетах. Владу не задовольняв ні рівень підготовки на них, ні чисельність випускників. Якщо раніше в педінститутах і Головному педагогічному інституті навчалися по 210 осіб, то на шести курсах – лише 67. Значною мірою формально проходила практика в гімназіях: штатні вчителі доручали слухачам курсів вести за них уроки, не контролюючи й не аналізуючи їх проведення. Педагогічні ради гімназій і Попечительські ради університетів теж мало займалися проблемами практичних занять. Функції педкурсів перебрали історико-філологічний інститут у Петербурзі, з 1875 р. – аналогічний інститут у Ніжині, учительські семінарії.

Однак це не означало, що університети відійшли від справи підготовки учительських кадрів і цілковито завмерла педагогічна спрямованість викладання. Дещо змінилися в черговий раз організаційні форми. 22 квітня 1868 р. Державна рада затвердила перелік предметів, які повинні складати кандидати на вчительські посади, у двох варіантах: повному та скороченому. Повний іспит стосувався осіб, що не мали гімназійного атестата або університетського диплома, хоча й навчалися в цих навчальних закладах. Так само повне випро-

бування чекало на тих, хто закінчив університет і мав диплом, але не того факультету, де знаходився головний предмет їхнього майбутнього фаху.

Як і раніше, в Київському університеті вчителів готував лише історико-філологічний факультет, а в Казані й Харкові – також і фізико-математичний. І кількісно, і якісно їхня підготовка погіршилася, через що 25 травня 1874 р. міністерство дійшло висновку: надто мало випускають університети вчителів та медиків, потрібно збільшити стипендіальний фонд.

Правила ж щодо складання іспитів на звання вчителів гімназій та прогімназій залишалися незмінними. Тому випускники університету могли за бажанням легко пройти ці випробування. Але про падіння престижу педагогічних теорій свідчив, утім, промовистий факт: за 1864–1884 роки не було запропоновано факультетами педагогічних тем, за які нагороджували золотими й срібними медалями чи похвальним відгуком. Для осіб, які їх одержували, значно полегшувалася процедура одержання ступеня кандидата. Але подібних тем не існувало і протягом 1842–1864 років (за винятком 1856/57 навчального року) [10, с. 64, 125]. Між тим, лише в Німеччині тільки за перше п'ятиріччя 60-х років вийшла значна кількість праць з історії педагогіки (в тому числі – чотири томник К. Шмідта, завершений друком у 1866 році), педагогічної теорії і практики, методики, автобіографії відомих педагогів, науково оброблені [11].

Розвивалася, хоча й повільніше, педагогічна думка і в межах Російської імперії. Так, в університетському видавництві Харкова в 1866 році була надрукована перша частина праці викладача російської словесності й педагогіки на жіночих курсах П. Тимошенка. Через те, що він читав лекції з педагогіки і на педкурсах з підготовки сільських вчителів, наголос у своїй роботі зробив на теорії виховання. Розумів її П. Тимошенко так: «навмисні дії дорослих на малолітніх направлені на розвиток їхніх здібностей з метою сприяння в них досягнення можливої людської досконалості». Хоча автор планував продовжити свою працю в другому томі «Дидактика», однак і в першій частині він наголосив на важливості дидактичних консультацій і вправ, бо без них неможливо якісно засвоїти знання, удосконалити індивідуальний стиль професійно-педагогічного спілкування. Прикметно, що П. Тимошенко неодноразово відмічав, що як слухачі, так і сільські вчителі, дуже погано були ознайомлені з педагогічною лексикою. Нарешті, список використаної ним літератури налічував (крім журналів) 15 праць іноземних авторів і тільки 4 роботи вітчизняних педагогів [12, с. I–VI, 3–5].

На жаль, реальність навіть початку 80-х років у селах (не лише українських губерній) не сприяла зростанню авторитету ні педагогіки, ні вчителя. У багатьох селах на вчителя дивилися як на найманця, котрий часто вимушений був виконувати інколи навіть незрозумілі, нерозумні вимоги. У свою чергу, проф. М. Н. Петров, торкаючись у грудні 1881 р. стану викладання історії в гімназіях, писав про мертвий формалізм, накопичення на уроках нетяжущої суми фактів, відсутності пояснень щодо механізму історичного процесу [13, с. 265–266; 52]. Втім, цей висновок не мав абсолютного значення для всіх гімназій.

Відомий у другій половині XIX ст. теоретик-педагог М. І. Демков, аналізуючи педагогічні праці 70-х років у Росії, вказував на деяку строкатість концептуального характеру при осмисленні змісту педагогіки як науки. Деякі автори (В. Класовський, П. Тимошенко, П. Рошин, М. Чистяков та інші) під поняттям загальної педагогіки розуміли конгломерат виховних дій. Сюди вони включали: виховання фізичне; гігієнічне, маючи на увазі насамперед доброякісну їжу, відповідні помешкання, одяг; процес розвитку пізнання, вправи зі зміцнення пам'яті та гостроти думки; теорію гри.

Дуже багато теоретики писали про необхідність фізичного виховання, майже випускали з виду естетичне. Наукова педагогіка змішувалась з педагогічною психологією, а останній бракувало експерименту. Історія педагогіки обмежувалася, як правило, історією лише педагогічних ідей. Частина авторів розглядала загальну педагогіку як філософію виховання, а головними принципами виховного процесу вважали самодіяльність, моральні зобов'язання, любов до ближнього. Лише в 1875–1877 роках вийшла друком в Росії «Велика дидактика» Я. А. Коменського, наприкінці XIX століття – ще кілька його праць. Стосовно стану педагогіки у вищих навчальних закладах П. Ф. Євстафеев у 1879 р. справедливо зауважив, що він характеризувався «невизначеністю і випадковістю». Викладачі університетів зазвичай не виявляли значного інтересу до педагогічних новацій, не захищалися дисертації з педагогіки [7, с. 85–89].

З осені 1864 р. до осені 1888 р. педагогіка в Харківському університеті не викладалася. Потім майже синхронно проф. Харківського університету І. В. Нетушил, а в Новоросійському університеті – проф. М. Ланге з кафедри філософії звернулися до цього предмету. Але обсяг лекційного курсу М. Ланге у 1888 р. був значно ширшим: він вів історію педагогіки й дидактику, причому з власної ініціативи. Що стосується В. І. Нетушила, то він за згодою факультетського керівництва (як і М. Ланге, був екстраординарним професором) читав курс «Важнейшие вопросы педагогики применительно к средним учебным заведениям вообще и в особенности к преподаванию древних языков».

Висновки. На жаль, пори заслуги педагогів, як і наприкінці 50-х років, у останні десятиліття XIX ст. педагогіка залишалася на узбіччі навчально-виховної справи. Нею займалися спорадично філософи, а не ті, хто був ближче до цієї науки. Виховання проходило не на морально-етичних сентенціях, а з опорою на дух середовища. Проте досвід організації педагогічної освіти, що склався в цей час, є досить цінним з огляду на реформаційні процеси в становленні вітчизняної освіти.

Список використаних джерел

1. *О педагогических курсах // Разные записки Министерства народного просвещения. – СПб. : В тип. Императорской Академии наук, 1864. – С. 1–60.*
2. *Циркуляр по Харьковскому уезду округа – 1862. – 30 ноября. – № 22.*
3. *Памятная книжка Министерства народного просвещения на 1865 год. – СПб.: В тип. В. А. Роговского и К^о, 1865. – 584, 32 с.*
4. *Протоколы заседания Совета Императорского Харьковского университета. – 1866. – № 3.*
5. *Протоколы заседания Совета Императорского Харьковского университета. – 1864. – № 1.*
6. *Бодянский О. Замечания на проект положения о производстве в ученые степени // Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских при Московском университете 1860. Кн. 4. – М.: В университетской типографии, 1861. – С. 314–332.*
7. *Демков М. И. Педагогика, её современное положение и предстоящие задачи // ЖМНП. – Новая серия. – 1910. – Ч. XXX. – С. 80–102.*
8. *Кирпичников А. И. К вопросу о подготовке учителей (Из личных воспоминаний) // Русская школа (СПб.). – 1899. – № 2. – С. 55–69.*
9. *Прибавление к № 18 «Цирюляра по Харьковскому учебному округу за 1865 год».*
10. *Протоколы заседания Совета Императорского Харьковского университета и приложения к ним. – 1872. – № 2.*
11. *Обозрение немецкой педагогической литературы за последние шесть лет (1861–1866 гг.). – Б.м., 1866. – 152 с.*
12. *Тимошенко П. Очерки науки о воспитании. Часть 1. Педагогика. – Харьков: В университетской типографии, 1866. – 254 с.*
13. *Материалы по вопросу о введении обязательного обучения в России. Т. I – СПб.: тип. Тов-ва «Общ.польза», 1880. – 506 с.*
14. *Харьковские губернские ведомости. – 1881. – 17 декабря.*

Стаття надійшла до редакції 17.03.2013

КУЛИШ С.

Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина

ПОДГОТОВКА ПЕДАГОГОВ В ХАРЬКОВСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ В 60-Х - 80-Х ГГ. XIX В.

Рассмотрены проблемы организации педагогических курсов при Харьковском университете в 60-х - 80-х гг., проанализированы дискуссии о преподавании педагогических дисциплин, наложившие отпечаток на развитие педагогики в Украине.

Ключевые слова: Харьковский университет, педагогические курсы, учителя, педагогика, дидактика.

KULISH S.

Karazin Kharkov National University

TRAINING OF TEACHERS AT KHARKOV UNIVERSITY IN THE 60 - 80 S. XIX CENTURY

The problems of teaching courses at Kharkov University in the 60's - 80's of the nineteenth century., Analyzes the debate on teaching pedagogical subjects who left their mark on the development of pedagogy in Ukraine.

Keywords: Kharkov University, teaching courses, teachers, pedagogy, didactics.